

פרק 4

תקופת הסוציאליזם בהתגשמותו - שנות ה-30.

נדמו בתי הקברות
הדגל הישן כוסה אבק.
האנשים האלה, העוצמה
עשו את שלהם ונעלמו.
(שמעון פרוג)
לכל העם רציתי לספר
על מזלי הטוב והנפלא
הפכו בנים שלנו לרופאים
והכוכב זוהר מעלינו.
"אושר" (שיר יהודי עממי)

1. עיור וסובייטיזציה במחיר איבוד הזהות הלאומית

במהלך עשר השנים 1929-1938 השתנתה ברית המועצות ללא הכר . ברור שגם בשיא תקופת ה'נאפי' לא הייתה רוסיה הסובייטית דומה לארץ מערבית דמוקרטית . לסוגים שונים של התושבים היו זכויות ואפשרויות שונות . המשטר לא איפשר קיומה של אופוזיציה פול יטית. המינהל הראשי לצנזורה (Glavlit)¹, מוסדות המפלגה הקומוניסטית (VKP(b) וההנהלה הפוליטית הראשית של הקומיסריון לענייני פנים (OGPU), שתפס את מקומה של 'הצ'קה' עקבו בקפדנות אחרי העיתונות והתרבות, אחר פעילות הארגונים הדתיים והציבוריים ואחרי חייהם של אזרחים מסוימים. היזמות הפרטית כמעט ולא הייתה נסבלת . ובכל זאת, בשנות העשרים עדיין התקיימה חלקית הבעלות הפרטית של הקרקע ושל אמצעי הייצור . התקיימו אלפי ארגונים ציבוריים, ששמרו על מידת עצמאות מסוימת . המדע, הספרות, האומנות היו אוטונומיים במידת מה . התרבות של המיעוטים הלאומיים זכתה לעידוד בתנאי שזאת הייתה תרבות של האידיאולוגיה השלטת . במהלך עשר השנים הגורליות האלה הפכה ברית המועצות למדינה טוטליטרית מובהקת , בה חוסל הקניין הפרטי של אמצעי הייצור , החל דיכוי התרבויות הלאומיות של המיעוטים ונאסרו כל הגילויים של הפעילות הציבורית והבעת דעות חופשית.

יחד עם זה התיעוש , שהחל במסגרת תוכנית החומש הראשונה (1928-1932) ונמשך בתוכניות החומש הבאות, הביא לא רק לניפוח מחודש של המנגנון הביורוקרטי , אלא גם לגידול בלתי רגיל של תעסוקה בתחום התעשייה והמדע . הצורך בעובדים מקצועיים עבור ענפי התעשייה שהתרחבו במהירות הבזק , אילץ את השלטונות לחדול מהתנקלויות נגד מומחים ותיקים . בשנת 1931 נתקבלה הוראה סודית של הממשלה לשפר את היחס כלפי האינטליגנציה הטכנית ואת מצבה הכלכלי.² הלכו וגדלו ההבדלים בין הכנסותיהם של תושבי הערים והכפרים ובין השכר של עובדים מקצועיים ועובדים רגילים . כתוצאה מריכוך הגישה 'המעמדית' הגיע כבר בשנת 1932 שיעור חברי המפלגה הקומוניסטית, שלא עסקו בעבודה גופנית, ל-38,2%.³

אולם המפלגה סברה , שהפיתרון הטוב ביותר לבעיית העובדים יהיה לייסד אינטליגנציה חדשה , שתהיה פרי החינוך הקומוניסטי , יציר ההשכלה והקריירה שהושגו תחת עינו הבוחנת של המשטר. בפני המומחים הצעירים שזה עתה סיימו את לימודיהם האקדמאים נפתחו האפשרויות של התקדמות מהירה בסולם החברתי . על מנת להכין עובדים , שניתן יהיה להעסיקם בתחום המדע והטכנולוגיה , הסכימה המדינה לוותר על כל החידושים בשיטות ההוראה בבתי הספר ובמוסדות להשכלה גבוהה , שהונהגו בשנות העשרים . בוטלה השיטה של לימוד ב'קבוצות-מעבדה', כאשר רק נציג אחד של הקבוצה ניגש לבחינות וציונו הוענק לכל חברי הקבוצה . שוב הנהיגו הבחינות, ירדה קרנן של המכינות לפועלים (Rabfak). שיטת ההוראה הישנה , המבוססת על ההרצאות, חזרה למוסדות להשכלה גבוהה בשנות השלושים.⁴

בתוכנית התיעוש תפשה העיר לנינגרד מקום חשוב ביותר . לפי ההחלטות של מליאת הוועד המרכזי של המפלגה נפתחו בתחילת שנות השלושים בלנינגרד למעלה מעשרה מכוני לימוד , שהתמחו בתחומי מדע מיוחדים , שייעודם – להכין עתודת העובדים המקצועיים בתחומי הטכנולוגיה.⁵ בהתאם לכך גדל גם מספר הסטודנטים . אם בשנת 1928 למדו בלנינגרד ב-18 מוסדות להשכלה גבוהה 34,000 סטודנטים, הרי שבשנת 1941, ערב המלחמה עם גרמניה , היו כבר 62 מוסדות להשכלה גבוהה, בהם למדו 85,100 סטודנטים.⁶

באקדמיה למדעים , בה הוחדר אורח מחשבה מרקסיסטי אחיד , תפסו אנשי מדעי הרוח מקום משני לעומת נציגי מדעי הטבע ומדעים מדויקים.⁷ בין השנים 1929 ו-1940 גדל בברית המועצות מספר עובדי המחקר המדעי פי 4,4. לקראת שנת 1940 היו בלנינגרד 146 מוסדות המחקר המדעי (בשנת 1941 בברית המועצות כולה היו 1,821 מוסדות), בהם היו מועסקים 5,660 עובדי מחקר , שהיוו 5,8% מכל אנשי המחקר המדעי של המדינה. כל זה למרות שבשנת 1934 הועברה האקדמיה למדעים ומוסדות אקדמיים רבים מלנינגרד למוסקבה.⁸

סטלין היקצה ללנינגרד תפקיד חשוב בהכנת העובדים המקצועיים. הוא גם 'הבליט' את חשיבותה של העיר בתקופת הטרור, שהחלה מיד לאחר הרצח של סרגיי קירוב ב-1 בדצמבר 1934 ופגעה בכל הרבדים של אוכלוסיית העיר. במהלך מילוי תפקידו כמזכיר הראשון של הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית בלנינגרד, הפך קירוב מפעיל מפלגה מהשורה השניה לאחד האנשים הבולטים במפלגה, השליט הכל יכול בעיר, שידועה במסורתה של אי כניעה לשלטונות. בעיני סטלין נחשבה לנינגרד עיר הבירה השניה של המדינה, המתחרה עם מוסקבה, ואילו קירוב - רוסי במוצאו, צעיר ונמרץ היה יכול להיחשב בעיניו כמתחרהו האישי בתקופה, בה התעצם תפקיד הפטריוטיות הרוסית במדיניות הפנים של המדינה.⁹

מייד לאחר רצח קירוב גזר בית הדין הצבאי את דינם של 37 'לוחמי הצבא הלבן' והם הוצאו להורג בירייה.¹⁰ בינואר 1935 הוטלו עונשי מאסר שונים על זינובייב, קאמנב ו'חברי האופוזיציה של לנינגרד' שהיו מקורבים לזינובייב: גריגורי יבדוקימוב (1884-1936), איוון באקאיב (-1936 1887) ואחרים. כתב האישום פוברק על ידי הנ. ק.ו.ד. במסגרת תיק משפטי שכונה 'המרכז המוסקבאי' וכל הנאשמים הוצאו מאוחר יותר להורג. בעקבות זה בא גל של משפטים ופסקי דין, ביניהם משפט של ראשי ארגון הקומסומול בלנינגרד, מהם פוברק על ידי הנ. ק.ו.ד. 'מרכז לנינגרדי' שכביכול שלח את רוצחו של קירוב ל. ניקולאיב למשימה. במשך מספר חודשים נעצרו והורחקו מלנינגרד בין 30,000 ל-40,000 איש, שהואשמו בהשתייכות בעבר ל'מעמד המנצלים'.¹¹ הטרור גרם לשינוי כמעט מוחלט של פני האליטה השלטת בעיר. מתוך 154 צירים מלנינגרד, שהשתתפו בוועידה ה-17 של המפלגה, נכחו רק שניים בוועידה ה-18 שאחריה.¹²

הרדיפות של שנות השלושים לא שינו את מגמת המפלגה להעלות את מעמדה של האינטליגנציה הטכנית. למרות שבין השנים 1933 ו-1938, כתוצאה מהטיהורים ומהמאסרים פחת מספר הקומוניסטים בלנינגרד כמעט ב-100,000 איש (44%),¹³ נמשך גיוס האינטליגנציה למפלגה. בשנת 1937 מתוך 1,076 קומוניסטים בבית החרושת למתכת בלנינגרד 170 היו בעלי השכלה גבוהה ו-277 בעלי השכלה תיכונית, כלומר השתייכו לצוות מהנדסים, צוות טכני ולאנשי המינהלה.¹⁴ ריכוזיות השלטון במדינה נערכה מבחינה גיאוגרפית מסביב למוסקבה וכגרעין האתני של המדינה נחשב העם הרוסי. כבר בשנת 1929 התחילה המלחמה נגד 'הלאומיות המקומית', כלומר נגד מדיניות ההישענות על העתודה הלאומית המקומית ברפובליקות, עליה הוכרז בוועידה ה-10 של המפלגה. זכויות הרפובליקות הוגבלו והאינטליגנציה הלאומית נרמסה בהדרגה. מה-15 במאי 1934 הודות להחלטה 'על הוראת ההיסטוריה הרוסית בבתי הספר של ברית המועצות', גיבשה הממשלה מגמה לחזק את תחושת הפטריוטיות הרוסית.¹⁵ כל עוד בהתאם לגישה 'המעמדית'

בהיסטוריה של מיכאל פוקרובסקי , אשר שלטה בשנות העשרים , נחשבה רוסיה הצארית לבית הסוהר של המיעוטים הלאומיים ' ונהגו לגנות את שיעבוד העמים הקטנים על ידה , הרי שמעכשו נתקבלה ההוראה לפרש את התעצמותה של הממלכה הרוסית כגורם החיובי המקדם אותה לקראת המהפכה. ב-27 בינואר 1936 פורסמו 'ההערות' של סטלין, ז'דאנוב וקירוב, שטיפלו בספרי הלימוד להיסטוריה של ברית המועצות ולהיסטוריה החדשה . היה זה סיומו של שינוי המגמה המפלגתית לגבי הלאומיות הרוסית . ב'קורס הקצר של תולדות המפלגה הקומוניסטית , שהופיע בשנת 1937 הוצגה מדיניות הכיבוש הרוסית לא כ'רע בהתגלמותו' אלא כ'ברכה יחסית', הודות לתפקיד שמילאה המדינה הרוסית בנושאת הציוויליזציה. כמו במשטר המלוכני , הפכה ההיסטוריה הרוסית למיתוס, קמה לתחייה ההערצה כלפי הצארים והמצביאים 'המתקדמים'.¹⁶

באווירה של הלהטה רשמית של הפטריוטיות הרוסית במדיניות הפנים והתחזקות העימות בין ברה"מ לשכניה עוררו המיעוטים הלאומיים 'האקסטרטוריאליים' במיוחד חוסר אמון בעיני השלטונות. מתיחות ביחסים סובייטיים-גרמניים השפיעה על מצבם של גרמנים הנמצאים ברוסיה מדורי דורות והם נחשבו 'גיס חמישי' פוטנציאלי. הגלייתם החלקית החלה כבר בשנת 1937. לאחר הרעת היחסים עם פולין החלה הגליה חלקית של הפולנים מהאזורים הסמוכים לגבולות.¹⁷ הסכסוך עם יפן נשמע כפסק דין מוות לגבי הקוריאנים במזרח הרחוק .

יחד עם הגברת הטרור התחזק המאבק נגד הדת . אולם למרות זאת , הראה מיפקד האוכלוסייה , שנערך בשנת 1937 שלמעשה למעלה ממחצית (52.6%) מהאזרחים הסובייטיים בגיל 16 ומעלה מאמינים עדיין באלוהים . בין המוסלמים היה השיעור הזה הכי גבוה - 66.2% , בין הנוצרים - 54.5% ובקרב היהודים רק 17.4%.¹⁸ החוקה שנתקבלה בשנת 1936 החזירה את זכויותיהם האזרחיות של כוהני הדת . אולם היו רבים שהבינו את זה באופן מילולי מדי , היו אפילו ניסיונות של המאמינים להציע את הכמרים כמועמדים בבחירות לסובייט העליון בדצמבר 1937. ברור שכתגובה הגבירו השלטונות את רדיפת כוהני הדת . ליחס חמור במיוחד זכו כוהני הדת של מיעוטים ללא הטריטוריה משלהם , שמרכזיהם הלאומיים או הדתיים נמצאו בחוץ לארץ , בעיקר כלפי הפולנים והגרמנים. הם הואשמו לעתים קרובות מאוד בריגול לטובת מדינות זרות.¹⁹

ספרי הלימוד החדשים להיסטוריה , החדורים באידיאולוגיה של רוסיה הגדולה לא התאימו בעצם להוראה בבתי הספר של המיעוטים הלאומיים , לכן בעקבות המדיניות של רוסיפיקציה בא צימצום במספר בתי הספר האלה . ולאחר מכן , בעקבות ההחלטה של המפלגה ושל הממשלה על חובת ההוראה בלשון הרוסית בבתי הספר של המיעוטים הלאומיים , שנתקבלה בחודש מרץ 1938,

חוסלו בתי הספר המעטים של המיעוטים הלאומיים שעוד נותרו בלנינגרד ובערים הגדולות של רוסיה. נסגרו בתי התרבות הלאומיים וכתבי עת אחרונים בשפות המיעוטים הלאומיים.²⁰

גידול האוכלוסייה בלנינגרד ירד במהירות לאחר שבשנת 1932 הונהגה החובה של רישום במקום המגורים ובעצם נפסק כתוצאה מהטרור ההמוני, שהתרחש בעקבות רצח קירוב. כך, בשנים 1937-1933 מספר תושבי לנינגרד או שגדל ב 1.4% - או אפילו ירד ב 5.5% - על פי הנתונים הסותרים. באותה תקופה ירד מספר היהודים ב 1% - והגיע ל 184,173 איש.²¹ אולם במיפקד האוכלוסין הבא שהתקיים בשנת 1939 נרשמה עלייה מחודשת במספר תושבי העיר, שהגיע ל 3,191,304 איש (מהם 201,542 יהודים). בשנת 1939 היה שיעור היהודים בקרב אוכלוסיית העיר 6.31% ועלה פי 3.7 על מספר האוקראינים, שתפסו מקום שני בקרב המיעוטים הלאומיים.²²

טבלה 10.

מקומות הריכוז של האוכלוסייה היהודית במחוז לנינגרד, שנת 1939.²³

מספר היהודים	ישוב
2,013	סלוצק (פאבלובסק)
1,068	פסקוב
828	סטאריה רוסה
780	קרטנובארדיסק (גאטצינה)
750	סטורצק
639	נובגורוד
601	פארגולובו
554	לוגה

פרט לכך התגוררו 17,711 יהודים במחוז לנינגרד, כש 12,994 - או 73.4% מתוכם היו תושבי הערים, שרוכזו בעיקר בערים החשובות של המחוז ובפרברי לנינגרד הקרובים (טבלה 10).²⁴

לעומת 103,929 נשים יהודיות, התגוררו בלנינגרד רק 97,613 גברים יהודים. למרות שרוב היהודים היו מהגרים, שבדרך כלל רובם גברים. במקרה זה בא לביטוי המחסור הכללי בגברים יהודים במדינה,²⁵ שהוא תוצאה של מלחמות ופרעות ו 'טיהורים' בלנינגרד, שבין קורבנותיהם היו גברים יהודים רבים, שהיוו חלק מהרבדים החברתיים שנפגעו ביותר ממעשי הטרור.

טבלה 11.

היחס בין מספר הגברים והנשים בקבוצות האתניות של לנינגרד, שנת 1939.²⁶

השתייכות לאומית	כמות הגברים : כמות הנשים
פולנים	1.75: 1
גרמנים	1.45: 1
אסטונים	1.35: 1
פינים	1.19: 1
רוסים	1.08: 1
יהודים	1.06: 1
טאטארים	1: 1.15
בילרוסים	1: 1.6
אוקראינים	1: 1.72

השיעור הנמוך של גברים היה גם אצל מיעוט לאומיים 'אקס-טריטוריאליים' אחרים, בעיקר אצל פולנים וגרמנים, שהורשו להגר אחרי המלחמה ואשר כנראה סבלו יותר בזמן הטרור וההגליות, מכיוון שלפני המהפכה השתייכו בעיקר לשכבות האמידות של האוכלוסייה.²⁷ בגלל השיעור הגבוה של נישואי תערובת ורדיפות ירד מספר הפולנים בלנינגרד לעומת המצב בשנת 1926 פי 1.65 ואילו מספר הגרמנים ירד פי 1.67. ירד גם המספר האבסולוטי של לאטבים, ליטאים, אסטונים, בשעה שמספר האוקראינים עלה יותר מפי 5, של טאטארים פי 4.3, בילורוסים – פי 2.2 (נספח 1, טבלה 8). זרם האוקראינים, הבילורוסים והטאטארים מ ערי השדה ללנינגרד, שהיה כנראה תוצאה של הקולקטיביזציה בכפרים ורעב, הביא לכך, שביניהם בלנינגרד היו הרבה יותר גברים מנשים (טבלה 11).²⁸

בתקופת התיעוש התחזק מעמדם של יהודי לנינגרד, שהתגוררו בעיר השניה בחשיבותה בברית המועצות. לתפקיד של האינטליגנציה הרוסית החדשה והפקידות התאים במיוחד הנוער היהודי שמוצאו מערי השדה ושלא ידע בעבר דבר זולת עוני והשפלה. הוא לא ראה לעצמו שום מוצא, אלא לשרת בנאמנות את השלטון הסובייטי. להתקדמותם של היהודים סייעה רמת ההשכלה הגבוהה שלהם. בשנת 1939 היו 98.7% מן היהודים שגילם למעלה מתשע יודעי קרוא וכתוב והנתון הזה עלה על הנתונים המקבילים בקרב נציגי הלאומים האחרים שהתגוררו בעיר. במיוחד בלט ההבדל ברמת ההכשלה בקרב הנשים היהודים שגילן למעלה מ-50 - 90.6%, כשבקרב הרוסים היה הנתון הזה 63.5% ואצל הטאטארים – 42.1%. תמונה דומה נצפתה בכל הרמות של ההשכלה. אם 28.6% מתושבי לנינגרד היו בעלי השכלה תיכונית, הרי שאצל היהודים היה הנתון הזה 40.2%. מספר האנשים בעלי ההשכלה הגבוהה הגיע אצל היהודים ל-12.3% כשהוא עולה על המדד הממוצע כמעט פי ארבעה (טבלה 12).

טבלה 12

הפצת ההשכלה הגבוהה בקרב הקבוצות האתניות – תושבי לנינגרד, 1939.

אחוז האנשים בעלי השכלה גבוהה	השתייכות לאומית
12.3	יהודים
5.4	אוקראינים
4.0	בילורוסים
2.7	רוסים
3.1	ממוצע

מתוך 78,100 סטודנטים שלמדו בלנינגרד²⁹ 16,258 יהודים למדו במוסדות להשכלה גבוהה של לנינגרד, כשהם מהווים 20.8% מכל הסטודנטים של העיר. כל יהודי מתוך 12 למד באוניברסיטה ורק אוקראיני ובילורוסי אחד מתוך 15, רוסי אחד מתוך 44 וטאטאי אחד מתוך 95.³⁰ אחד הנציגים הבולטים של הנוער היהודי היה איליה אוסיסקין (1910-1934) שנהרג בתאונה של בלון ענק שהמריא לגובה רב בחלל. אוסיסקין שנולד במחוז יארוסלב, התקבל בגיל 17 למכללה טכנית גבוהה במוסקבה ולארגון הקומסומול. שנה לאחר מכן עבר לפקולטה לפיזיקה ולמתמטיקה במכון הטכנולוגי של לנינגרד, על מנת להקדיש את חייו לעבודת מחקר. לאחר שסיים את הלימודים בשנת 1931 השאירו אותו בתור תלמיד מחקר בקתדרה ובו זמנית הוא התחיל לעבוד במכון הטכני לפיזיקה, שבראשו עמד חבר האקדמיה למדעים אברהם יופה. אחרי שנתיים, בהיותו בן 24, לאחר שעשה לעצמו שם של מומחה לרדיאציה קוסמית, הוא נבחר להשתתף בטיסה האמורה לעיל, עליה דובר רבות באותה תקופה ואשר תוכננה בדיוק לקראת הועידה ה-17 של המפלגה, בה נספה.³¹

קריירה מסחררת עשה בן של משפחה ברוכת הילדים ממחוז ויניצה איסאק זלצמן (1905-1989). בשנת 1933 התקבל בתור מהנדס פשוט בבית חרושת "קראסני פוטילובץ" (לשעבר בית החרושת פוטילובסקי, החל משנת 1934 – בית החרושת ע"ש קירוב). בשנת 1938 בגיל 33 מונה למנהל בית החרושת הזה ובשנת 1942 מונה לתפקיד נארקום (שר) תעשיית הטנקים.³² אפשר להביא דוגמאות כאלה למכביר.

הסימן המובהק למודרניזציה של יהודי לנינגרד היה השיעור הגבוה של נשים בעלות השכלה גבוהה (טבלה 13).

טבלה 13.

השכלה גבוהה בקרב הנשים בלנינגרד לפי הלאום, 1939

(שיעורן של נשים בעלות השכלה גבוהה לעומת שיעורם של גברים בעלי השכלה גבוהה)³³

נשים בעלות השכלה גבוהה	לאום
0.66	יהודים
0.48	רוסים
0.45	פולנים
0.34	טטארים
0.33	בילורוסים

מבחינת רמת ההשכלה לא נבדלו כמעט יהודי המחוז של לנינגרד מבני עמם בעיר עצמה . הם היו הרבה יותר משכילים מתושבי המחוז . כנראה שהם לא ממש עסקו בחקלאות , אלא בסך הכל התגוררו בכפרים הסמוכים ללנינגרד, מכיוון שלא הייתה להם האפשרות להתגורר בעיר עצמה.³⁴ התעמולה הדגישה השקם וערב את אפשרויות הקידום , שהוענקו ליהודים על ידי השלטון הסובייטי. למשל בשנת 1934 הודיע העיתון Leningradskaya pravda על קבוצה מיוחדת של ילדים בעלי כשרונות מוסיקליים , שהוקמה לידי הקונסרבטוריון . רוב הילדים שלמדו שם היו יהודים. בנו של עתק הרכבות איידמילר למד מוסיקה עם בנו של הסופר הידוע אלכסיי טולסטוי . ליאליק ברמן, ילד מחונן בן השלוש , למד אצל פרופסור סאמארי סאבשינ סקי. בנוסף לכך קיבל ליאליק מילגה בסך 500 רובלים ומנת מזון של 'אקדמאי'. "מי היה דואג לגורלו של הפועל הפשוט במערב? – הוצגה השאלה הרטורית בעיתון.³⁵

עורכי מיפקד האוכלוסין שנערך בשנת 1939 חילקו את המועסקים לשתי קבוצות גדולות ובכך אישרו את חלוקתו של הציבור הסובי יטי לשני מעמדות . בקבוצה הראשונה נכללו בעיקר נציגי האינטליגנציה העובדת ובקבוצה השניה – עובדי כפיים . בקרב היהודים היה היחס בין הקבוצות 78 לעומת 22.³⁶ בין העובדים של הקבוצה הראשונה היו היהודים 12.9% ואילו בקבוצה השניה היו רק 2% יהודים.

מתוך 122,190 יהודי לנינגרד 'הבלתי תלויים' 77,224 עבדו בתור פקידים ובכך היו 63.2% מכל הבלתי תלויים (טבלה 14), לעומת 40.2% בשנת 1926. במשך שנים רבות ניסו השלטונות לשכנע את היהודים להצטרף למעמד הפרולטריון , אך הרעיון הזה לא התממש בלנינגרד . אחוז הפועלים בקרב היהודים עלה בתקופה זו רק מ-13.5% ל-14.2%. מעטים היו היהודים ששאפו לקבל הכשרה של טכנאי או התמחות של פועל . רק 2,162 יהודים למדו במכללות הטכנולוגיות ורק 342 בבתי הספר להכשרה טכנית של פועלי התעשייה . 7.1% מתוך היהודים הבלתי תלויים היו בעלי מלאכה – חברי הקואופרטיבים בתקופה שבה כמעט שנעלמו בעלי מלאכה עצמאיים (0.4%). משקלם של מקצועות חופשיים ירד ביותר משש פעמים (0.4%).³⁷

טבלה 14

הרכבם החברתי של תושבי לנינגרד היהודים 'בלתי תלויים' ינואר 1939.³⁸

קבוצה חברתית		גברים		נשים		סה"כ	
	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר
פקידים	43,276	60.1	33,948	67.6	77,224	63.2	77,224
פועלים	12,358	17.2	4,958	9.9	17,316	14.2	17,316
בעלי מלאכה – חברי קואופרטיב	5,750	8.0	2,929	5.8	8,679	7.1	8,679
בעלי מקצועות חופשיים	354	0.5	195	0.4	540	0.4	540
בעלי מלאכה לא מאוגדים בקואופרטיבים	388	0.5	61	0.1	449	0.4	449

0.1	136	0.1	42	0.1	94	חברי קולחוז
0.0	15	0.0	5	0.0	10	איכרים עצמאיים
85.4	104,359	83.9	42,138	86.4	62,221	סה"כ מועסקים
14.5	17,662	16.0	8,017	13.4	9,645	אנשים שנתמכים ע"י המדינה, ע"י קולחוזים וארגונים ציבוריים
0.1	169	0.1	57	0.2	112	אנשים שלא דייקו בנוגע למקור פרנסתם
100.0	122,190	100.0	50,212	100.0	71,978	סה"כ

השכלתם הגבוהה של היהודים והעדר (עד אמצע שנות השלושים) כמעט מוחלט של האנטישמיות הממלכתית איפשרו ליהודים לממש את האפשרויות, שנפתחו לפני האינטליגנציה ולשפר את מצבם החברתי בעיר (טבלה 15). היהודים בלטו בעיקר בתחום הרפואה, עריכת דין, ספרות ועיתונות ופחות בתחום המוסיקה, המדע והניהול. מתוך 644 מוסדות רפואיים של העיר, בראשם של 290 ניצבו היהודים. בקרב הרופאים היה שיעורם של היהודים 39% (הממוצע של ברה"מ – 16%) ו-69% מכל רופאי השיניים היו יהודים. בחיי התרבות של לנינגרד היה תפקידם של היהודים מאוד מורגש. כמעט שליש מכל הסופרים, העיתונאים ועורכי העיתונים היו יהודים, רבע מכל המוסיקאים והמנצחים. למעלה מאלף יהודים עבדו בתור ספרנים.

טבלה 15.

חלקם של יהודי לנינגרד באינטליגנציה העובדת ב-1939.³⁹

מקצוע	אחוז היהודים
רופאי שיניים	69.4
רוקחים	58.6
ראשי מוסדות הבריאות	45.0
רופאים (חוץ מרופאי השיניים)	38.6
סופרים, עיתונאים, מוציאים לאור	31.3
מוסיקאים ומנצחים	24.6
ציירים ופסלים	11.7
שחקנים ובמאים	11.6
ספרנים	18.5
עובדי מחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה	18.4
מהנדסים	20.9
קונסטרוקטורים	11.6
עורכי-דין	45.0
יועצים משפטיים	34.7
שופטים ותובעים	12.4

בשנת 1939 בתוך 15,312 עובדי מחקר ומרצים במוסדות להשכלה גבוהה בלטה קבוצה גדולה של יהודים (18.4%), שכמעט ולא הורגשה בשנות העשרים. עוד שלושת אלפים מורים יהודיים לימדו בבתי הספר היסודיים, בקורסים ובבתי הספר התיכוניים. התיעוש הביא את היהודים למקצועות

בתחום ההנדסה והטכניקה, שהיו די חדשים עבורם, וכך נוצרה קבוצה של 7,000 מהנדסים ו-1,500 קונסטרוקטורים.

במערכת המסחר הממלכתי 31% מהמנהלים היו יהודים. בקרב הזבנים היה שיעורם רק 15%, אבל זאת הייתה קבוצה גדולה של 9,000 איש.⁴⁰

טבלה 16.

חלקה של האישה היהודייה באינטליגנציה העובדת ב-1939⁴¹

אחוז הנשים הממוצע בעיר	אחוז הנשים מכל היהודים המועסקים	עיסוק
18.3	10.8	מנהלות ברמה כלל-ארצית וברמה של הרפובליקה
28.2	28.6	מנהלות ברמה עירונית ומחוזית
28.6	31.0	מנהלות ארגונים ומוסדות קטנים
25.7	29.0	עורכות-דין
24.8	23.8	שופטות ותובעות
15.3	6.4	מנהלות חנויות
64.8	49.4	זבניות ומנהלות מחלקות בחנויות
	30.3	מנהלות מוסדות בריאות
	64	רופאות (חוץ מרופאות שיניים)
	86.0	רופאות שיניים
	98.9	אחיות רפואיות
	91.2	חובשות וכוח עזר
	68.9	רוקחות
	20.8	מהנדסות וקונסטרוקטוריות
	39.2	עובדות מחקר ומרצות במוסדות להשכלה גבוהה
	70.6	מורות בבתי הספר כלליים ומקצועיים
	96.5	מנהלות ומחנכות בבתי יתומים ובגנים
	93.9	ספרניות

נשים היוו 44% מכלל הפקידים היהודים, 28.6% מהפועלים היהודיים, 33.7% מבעלי המלאכה – חברי הקואופרטיבים. מעמדן החברתי של הנשים היהודיות (כמו של יתר תושבות לנינגרד) נותר נמוך ממעמדם של הגברים, למרות שהשכלתן הייתה יחסית הגבוהה. עובדה זו השתקפה גם בשיעורן הנמוך של הנשים היהודיות בתפקידים מובילים. כפי שמראה הטבלה 16 בין היהודים שמילאו תפקידים בכירים ברפובליקות היו יהודיות מעטות בתפקידים של מנהלות חנויות, שופטות ותובעות או מנהלות בתי החולים. לעומת זאת בתפקידים בינוניים וזוטרים בתחום הרפואה היה רוב לנשים.

אם לשפוט על פי מספר המועסקים, הרי שפקידות יהודיות היו בעיקר מנהלות חשבונות, זבניות, רופאות, מורות, כלכלניות ואחר-כך הקופאיות, חשבונאיות ומזכירות. פקידים גברים עבדו בעיקר בתור מהנדסים, עובדי מסחר, עובדי אספקה ומחסנאות, מנהלי חשבונות וכן עובדי מחקר ומורים במוסדות להשכלה גבוהה.⁴²

המעמד החברתי שהושג על ידי יהודי לנינגרד התבטא במצב הדיור שלהם . אם ערב המהפכה הם התיישבו בעיקר באזור בתי המלאכה והשכונות של הבורגנות הזעירה של פטרוגרד , הרי שעכשיו היהודים מצאו את עצמם באזורים המרכזיים הטובים ביותר של העיר , שם התגוררה לפנייהם האצולה הרוסית , פקידות גבוהה ואזרחים זרים . הכי הרבה היהודים (14.2%) התגוררו באזור קויבישבסקי הסמוך לשדרות ה-25 באוקטובר (כינוי של שדרות נבסקי) . שלושת רבעי מהיהודים התרכזו בשבעה אזורים מרכזיים של העיר והיוו 9.8% של האוכלוסייה . בפרברי העיר בהם התגוררו פועלי בתי חרושת היה חלקם של היהודים רק כשני אחוזים.⁴³

ברור מאליהם שעל מנת להצדיק את רמת החיים המשופרת היה על היהודים להוכיח את נאמנותם לשלטון . יחד עם יתר האוכלוסייה חתמו היהודים על מכתבי זעם והחלטות נגד 'אויבי העם' מכל הסוגים . "אנו מברכים את שירותי הביטחון (נ.ק.ו.ד.) הנהדרים שלנו ואת העומד בראשם החבר 'ז'וב... אין ולא יהיו רחמים כלפי הכלבים הפשיסטיים המטורפים" – הצהירה קבוצת פרופסורים ורופאים – עובדי בית החולים ע"ש סוורדלוב , שרובם היו יהודים , בקשר לאחד המשפטים . "יש לחסל מעל פני האדמה את החבורה העלובה של פושעים ומרגלים" – היזדהו אתם המלחינים וביניהם חתמו דמיטורי שוסטקוביץ' (הלא יהודי) ואיסק דונאיבסקי וכמה יהודים אחרים.⁴⁴

מכיוון שבשנות השלושים הפכו היהודים לחלק אורגני של השררה הסובייטית , הם היו רבים גם בקרב 'המטהרים' וגם בקרב 'המטוהרים', גם בשורות מוסדות הענישה וגם בין קורבנות הרדיפות . במהלך הטיהורים של שנת 1933 הודיע לעיתונות י. רודרמן - סטודנט במכון לתכנון - שחברו לספסל הלימודים צוקרמן טען כביכול , שאינו מעוניין "להיות צעצוע בידי המפלגה".⁴⁵

היסטוריון ומורה באוניברסיטה ולדימיר גסן , שכתב הלשנות נגד עמיתיו לעבודה , מצא את עצמו בסופו של הדבר מאחורי הסורגים .⁴⁶ המארגן הישיר של מבצע הטרור שנפתח אחרי רצח קירוב , היה יעקב אגראנוב (1893-1938), סגנו הראשון של גנריך יאגודה , שבמשך שבועיים עמד בראש שירותי הביטחון של לנינגרד . אולם גם בקרב 14 פעילי המפלגה והקומסומול , שנגזר עליהם עונש מוות בירייה יחד עם ניקולאיב במשפט נגד 'המרכז הטרוריסטי של לנינגרד' היו לפחות ארבעה יהודים (ולדימיר לויך , סרגיי מנדלשטאם , לב סוסיצקי ולב חאניק).⁴⁷ בין אלפי 'המנצלים' שנעצרו וגורשו מלנינגרד היו כמובן גם יהודים . אולם כדי להיאסר לא היה צריך להיות 'מנצל' או לאומני או פעיל מפלגה . כך למשל , המומחה הידוע לספרות רוסית פרופסור באוניברסיטת לנינגרד יוליאן אוקסמן (1895-1970) נעצר בשנת 1936 באשמת פעילות חבלנית ואנטי-סובייטית ובילה 10 שנים במחנות של קולימה . אותו אוקסמן נעצר גם קודם , בשנים 1930 ו-1931 - מסיבות פוליטיות .

יהודים רבים במיוחד עבדו בשרותי הביטחון של לנינגרד בתקופת הרדיפות ההמוניות בין השנים 1937-1938. ב-20 בינואר 1938 מונה לתפקיד ראש שירותי הביטחון מיכאיל ליטבין, שהיה בן חסותו של שר הפנים של ברה"מ ניקולאי יז'וב. ליטבין החליף בתפקידו את לאוניד זאקובסקי הליטאי, שהיה ידוע באכזריותו.⁴⁸ רוב הסגנים של ליטבין וראשי המדורים של השרות גם הם היו יהודים. כל אלה נעצרו בשנת 1938 ואילו ליטבין התאבד בעצמו ב-12 בנובמבר 1938 לאחר שנודע לו על מעצרו המתוכנן.⁴⁹

דווקא שנת 1938 הייתה שנת שיא הרדיפות בלנינגרד. לפי העיתון *Leningradskaya pravda* 20,769 איש שהוצאו להורג בירייה נקברו ליד תחנה לבאשבו, במרחק של כעשרים קילומטרים מלנינגרד, בשנת 1937 – 18,719 ובתקופה שבין 1939 ו-1954 - 7,283 איש.⁵⁰ לפי הנתונים שמוסר ו' ברז'קוב בין השנים 1937 ו-1938 הוצאו להורג בלנינגרד בסך הכל 44,460 איש ובסך הכל נקברו ליד התחנה לבאשבו 46,771 איש.⁵¹ לאחר שלתפקיד ראש שירותי הביטחון של ברה"מ מונה לברנטי בריה, מונה לתפקיד ראש הלשכה של לנינגרד סרגיי גוגלידזה, גם הוא גרוזיני⁵² ומספר הוצאות להורג בלנינגרד ובמדינה כולה ירד מאוד.

מכיוון שסטלין הגרוזיני נחשב על ידי התעמולה הרשמית כהתגלמות הרוסיות והשופר העיקרי של הלאומיות הרוסית ואילו כאויבה העיקרי של הפטריוטיות הרוסית הוכרו בוכרין שמוצאו רוסי,⁵³ נותרה ליהודים תקווה שאולי אין משמעות להשתייכות הלאומית המקורית וש אפשר להיחשב כחלק מהלאום הרוסי המכובד במחיר של התכחשות לזהות הלאומית האמיתית. אולם הדבר לא התרחש, מכיוון שהחוקים שהיו תקפים לגבי מעמד המנהיגים, לא פעלו באותה המידה גם ביחס לעם שלם. למרות שלקראת 1939 נשארו בלנינגרד בצמרת הארגונים והמוסדות המפלגתיים ברמה הכלל-רוסית וברמה של הרפובליקות עוד יהודים רבים (15%), הרי שמדיניות הרוסיפיקציה כבר הספיקה להטביע את חותמה על המינויים החדשים בקרב הצמרת של ארגונים העירוניים הקטנים יותר, שם ירד שיעור היהודים לכדי 10%.

המגמה של ירידת השיעור של היהודים בעמדות מפתח הספיקה להשפיע גם על היהודים בתחום המשפט שרובם נדחקו לתחום עריכת הדין. 45% מכל עורכי הדין ו-34.7% מהיועצים המשפטיים היו יהודים. עורכי הדין כמעט ואיבדו באותה תקופה את היכולת להשפיע את תוצאת הדיון בבית המשפט. רק 12.4% יהודים הועסקו בתפקידים הרבה יותר אחראיים ומכובדים של שופטים ותובעים. מגמה דומה הצטיירה אולי באורח פחות בולט גם בקרב המיעוטים הלאומיים האחרים (לא סלביים) בעיר. בשנת 1939 בקרב הגרמנים, האסטונים והפינים בלנינגרד היה שיעור

השופטים והתובעים נמוך משיעור עורכי הדין ואילו אצל האוקראינים היו הנתונים האלה הפוכים.⁵⁴

ברור שלקראת סוף שנות השלושים לא כל היהודים בלנינגרד הפכו לפקידים סובייטיים . בקרב 22,967 יהודים, אשר עדיין עסקו בעבודה גופנית , רבים היו נציגי ה מקצועות היהודיים המסורתיים ורק במאמץ מה ניתן לכנות תעסוקה זו כעבודה גופנית . כך למשל בין היהודים – עובדי מתכת נכללו גם 529 שענים ותכשיטנים. בין 3,259 יהודים – חייטים נכללו 322 גזרנים. רק יהודים – עובדי המתכת שהועסקו בלנינגרד בתעשיית עיבוד המתכת היוו קבוצה די ניכרת – 7,809 איש. אפשר להניח, שתנאי העבודה בבתי חרושת לעיבוד המתכות, שעסקו בייצור נשק, היו טובים יותר מאשר בתעשייה האזרחית . הסנדלרים היוו קבוצה גדולה – 1,218, עובדי הטקסטיל – 940. בבחרם מקצוע העדיפו גברים יהודיים להישאר מסגרים , חייטים ותופרים , מכונאים, חרטים, מכונאים וחשמלאים . בין הנשים היהודיות היו הכי הרבה תופרות , בודקות את איכות המוצר , ממיינות, עובדות בייצור שריגים וסורגות.⁵⁵

חלק מהיהודים שעסקו בעבודה גופנית התאגדו בקואופרטיבים . היו אלה כנראה בעלי המלאכה לשעבר, אשר לאחר חיסול המדיניות הכלכלית החדשה (נאפ) עדיין השתדלו להתרחק מההשגחה הממלכתית הצמודה מדי . ברבים מן הקואופרטיבים עבדו היהודים בקבוצות גדולות .⁵⁶ רוב בעלי המלאכה שאוגדו בקואופרטיבים (76%) היו מועסקים בתעשייה , 12% עבדו במסחר ו 6%- בשירותים. כמעט כל בעלי המלאכה שלא אוגדו בקואופרטיבים 95% (426 איש) עבדו בתעשייה.

טבלה 17

חלוקת היהודים העובדים בלנינגרד לפי תחומי הכלכלה העיקריים בשנת 1939 (באחוזים)⁵⁷

נשים	גברים	תחום הכלכלה
36.0	49.3	תעשייה
15.2	15.3	מסחר
19.5	12.9	השכלה, מדע, אומנות, עיתונות
15.8	4.7	בריאות
2.1	4.5	בנייה
5.3	4.2	משרדי הממשלה
2.6	3.4	שירותי התחזוקה בבתי ורישום התושבים
2.3	2.7	תחבורה

קליטתם של היהודים בחברה הסובייטית הייתה אמורה , לפי דעת השלטון , לפתור את בעיית היחסים עם יתר התושבים . בשנות השלושים עסקו בעיתונים של לנינגרד בנושא האנטישמיות הרבה פחות , רק לעתים רחוקות הם פורסמו מכת בי הקוראים , בהם הובאו תלונות על פקיד הממשלה המתייחסים בסלחנות כלפי שונאי היהודים.⁵⁸

אמצעי התעמולה ההמונית, הספרות והאומנות המגויסות מהבחינה האידיאולוגית הסיטו את תשומת הלב של התושבים מהבעיות מן הבית והעדיפו לדבר על בעיותיהם של הפועלים היהודים בארצות אחרות, כגון בפולין ובגרמניה. למשל, סרטו של מ. דובסון 'הגבול' (1935) סיפר על חייהם חסרי התקווה של תושבי העיירה היהודית בפולין והישווה אותם עם חייהם המאושרים של היהודים בקולחוז על שם ק' וורושילוב הנמצא בברית המועצות בקרבת הגבול עם פולין. בשנת 1933 הוצג בתיאטרון על שם מ' גורקי מחזהו של וסולוד וישנבסקי 'במערב נלחמים', ובו רחל הקומוניסטית נהרגת מכדור שנורה מהרובה של פשיסט הגרמני במהלך שביתה בגרמניה.⁵⁹ מחזהו של הקומוניסט הגרמני פרידריך וולף 'דוקטור מאמלוק' שעסק בגורלו הקשה של האינטליגנט היהודי בתקופת הנאצים, הוצג תחילה בשנת 1935 בתיאטרון בלנינגרד ובשנת 1938 עובד לסרט והופק באולפן הסרטים 'לנפילים'.⁶⁰

כל הזמן הודגש, שמקור האנטישמיות קשור לחלוקה המעמדית. למשל, אחד ס' איגנאטוב, בתארו את טיולו בגרמניה בשנת 1935 הצהיר, שעל אף המדיניות האנטישמית של הנאצים "הדבר אינו פוגע בבנקאים ובתעשיינים היהודים". הוא סיפר שכביכול היה מוזמן לארוחת צוהריים אצל תעשיין יהודי עשיר, בה השתתפו גם פקידים גבוהים, חברי המפלגה הנאצית ואפילו איש אס. אס. אחד.⁶¹

דמויותיהם של היהודים הסובייטיים שהופיעו לעתים קרובות על בימות התיאטרון ובקולנוע היו צריכות להדגיש את האינטגרציה המלאה שלהם בחברה הסוציאליסטית ואת נאמנותם המוחלטת של היהודים לשלטון. בקומדיה שלו 'שקבארקין' ילד זר' שהוצגה בשנת 1934 בתיאטרון הקומדיה הופיעה הדמות של שערן יהודי זקן שסרב להטיל חרם על נישואיה של בתו עם גבר מוסלמי.⁶² במחזה של האחים תור ול בשיינין 'עימות עדים', שהוצג בשנת 1937 על בימת התיאטרון על שם 'לנינסקיי קומסומול', עזר החייט היהודי הזקן לחוקר לחשוף את המרגל המסוכן. אולם כאשר באותה ההצגה שהועלתה בבית התרבות המחוזי הציגו את דמותו של החייט כיהודי בעל מבטא הלבוש קאפוטה, מייד הואשם הבמאי באנטישמיות.⁶³ בסרט המצוין של פרידריך ארמלר 'האזרח הגדול' (1938) שאב-טיפוס של גיבורו היה קירוב עצמו, חשף הקומוניסט ששמו כץ את אנשי האופוזיציה, למרות שאולי נכון יותר היה להראות שהיהודים תומכים דווקא בזינובייב.⁶⁴

אם היהודים בסוף שנות השלושים התאימו במשהו לאותו קלישה – פרי ההמצאה של התעמולה, הרי שהיה זה במידת הקליטה שלהם בסביבה הדוברת רוסית. רק 20.5% טענו בשנת 1939 שידיש היא שפת אימם, בשעה שהשיעור הזה בכל המדינה היה 39.7%, ברפובליקה הרוסית – 26.4%

ובבילורוסיה – 55.5%⁶⁵ לאומים אחרים בלנינגרד שמרו על שפות האם שלהם ברמה גבוהה יותר : טטארים – 85%, אוקראינים – 46% וגרמנים 36%. רק פולנים שעברו רוסיפיקציה נרחבת כמעט ולא שמרו על השפה הפולנית (11%). באותו זמן שיעור היהודים במחוז שצינו את הלשון יידיש כשפת אימם היה גבוה יותר (28%)⁶⁶ מאשר בלנינגרד וניתן להסביר את התופעה בכך, שבישובים אחדים, כגון פסקוב, נובגורוד, סטאריה רוסה – נשתמרה אוכלוסייה יהודית מסורתית. אחד הסימנים המובהקים של התבוללות היה הגידול של נישואי התערובת. בשנת 1936 על כל מאה יהודים שנישאו, היו 36 שנישאו ללא יהודים. הנתון הזה היה פי אחד וחצי גבוה מהנתון המתאים בשנת 1926. (נספח 1, טבלה 6). למרות זאת היה שיעור נישואי התערובת בקרב היהודים נמוך מאשר בקרב יתר המיעוטים הלאומיים בלנינגרד. למשל, בשנת 1936 רק 9% אוקראינים שנישאו ו-23% נשים אוקראיניות התחתנו עם בני עמם. רק הטטארים עלו על היהודים בנאמנותם לנישואין בתוך עמם (טבלה 18). כך אם כן, למרות התירבות, התערו היהודים עם יתר האוכלוסייה יחסית רק במידה מועטה. אפילו בעיני היהודים הלא דתיים היה עדיין משקל רב לאיסורים דתיים. את ההתנגדות הערנית ביותר נגד נישואי התערובת הביעו בעיקר ההורים, ששמרו על מושגים מסורתיים של יוצאי העיירות ושחששו לקבל לתוך משפחתם אנטישמי פוטנציאלי.

טבלה 18

נישואין בתוך הלאום אצל מיעוטים לאומיים בלנינגרד בשנת 1936 (באחוזים).⁶⁷

נשים	גברים	לאום
70.4	58.6	יהודים
83.6	70.7	טטארים
22.6	8.9	אוקראינים
18.4	12.3	גרמנים
6.4	7.4	פולנים

בשנת 1936 היה שיעור הגירושין בירושין במשפחות לא מעורבות לעומת השיעור הכללי של הגירושין בהשתתפות היהודים: 58.6% לגבי הגברים ו-70.6% לגבי הנשים.⁶⁸ לגבי אותם יהודים שלא רצו להתכחש לזהותם הלאומית נותר הרבה פחות מקום בחברה של 'הסוציאליזם המנצח'. על כך מעיד מכתבו של ישראל צינברג, ששוגר בפברואר 1934 לידידו האמריקאי סופר היידיש יוסף אופאטושו:

ופטרבורג זו מלשעבר, עליך לדעת, תפסה מקום מיוחד במינו בתולדות האינטליגנציה היהודית-רוסית. חרף כל חסרונותיה הייתה הקהילה המקומית מרכז תרבותי חשוב, שנועדה לו השפעה ניכרת (הן לטובה, הן לרעה) על כל יהדות רוסיה. אולם לאחר מהפכת אוקטובר ירדה פטרבורג היהודית ממדרגתה התרבותית. בברית

המועצות צמחו מרכזים יהודיים חשובים בצורה ובנוסח אחר לגמרי . מוסקבה, קיוב, מינסק, חארקוב ולנינגרד היהודית איבדה כליל את פרצופה . מהאינטליגנציה היהודית הוותיקה לא נשאר כמעט שום דבר ... ואני, אחד ה'צעירים' לשעבר, מה'ראדיקלים' לשעבר, נשארתי עתה אחד המוהיקנים האחרונים ! ... היום כותב אני אך ורק על העבר שלנו , על התרבות שאבות- אבותינו הורישנו . אולם, מעשה שטן, הנימה הפובליציסטית הישנה לא מתה כליל בקרבי . רוצה אני לעתים לדבר עם אנשים חיים, לא רק עם שרידים נושנים של הדורות שחלפו.⁶⁹

כשנכתב המכתב הזה בעיר לא היה כבר שום ארגון ציבורי יהודי בלתי תלוי והוסיפו להתקיים רק שני בתי הכנסת . גם העיתונות היהודית לא נותרה . בלנינגרד שרד רק הסניף של OZET, בית ספר יהודי אחד ובית התרבות היהודי , שאוחד עם בית התרבות הבילורוסי , הליטאי, הפיני, ההונגרי.⁷⁰ הדבר הוכיח שעדיין התנהלה פעילות כלשהי בקרב האוכלוסייה היהודית . המאורעות הבאים סימלו התגברות משמעותית במדיניות הדיכוי כלפי שארית החיים היהודיים . בקיץ שנת 1934 התקיימה הועידה הראשונה של אגודת הסופרים , אשר סופית נטלה תחת חסותה את כל היצירה הספרותית . אין פלא שבתנאים של המציאות החדשה הסופרים שכתבו בעברית לא רק שלא יכלו לפרסם את יצירותיהם , אלא גם לא יכלו להישאר חופשיים . לכן בנובמבר 1934 נעצרו בלנינגרד על ידי הנ.ק.ו.ד. חברי החוג של סופרים עבריים ובראשם המשורר חיים לנסקי.⁷¹

החשש להפסיד תוך יום אחד בגלל 'העבר המוכתם' את המעמד שהושג במאמצים רבים דחף את מי שהתרחק מהפעילות היהודית , להפגין את נאמנותם לשלטון הסובייטי . איליה גינצבורג⁷² פסל זקן, יושב ראש לשעבר של החברה היהודית לעידוד האומנות , שהתקבל לאקדמיה לאומנות עוד לפני המהפכה , טען במאמר שפורסם, כי רק בתקופת השלטון הסובייטי תפס הפיסול את המקום הראוי לה באומנות :

אני כבר בן 76 . – כתב - אני חלש מבעבר ... אך עדיין רץ עם האנשים החדשים , כמו סוס הרתום לעגלה לצידו של הסוס המוביל . אני מלא התפעלות מהשאיפה של האומנות לסייע לבוני החיים החדשים.⁷³

החל בשנת 1936 התחיל בלנינגרד לחץ על כל הארגונים היהודיים שנותרו : דתיים, תרבותיים וסובייטיים. ההתקפה האלימה ביותר הוטלה על פעילותו בית הכנסת . לקראת סוף 1937 סגרו את בית הכנסת העירוני הלפני האחרון ואסרו על קיום מניינים בבתי הפרטיים . בבית הכנסת הגדול הפסיקו לאפות מצות, חיסלו את המקווה האחרון בעיר . למרות שבית הכנסת הגדול לא

נסגר באורח רשמי , נערכו שם טיהורים אכזריים , שכתוצאה מהם הוצאו להורג כל הפעילים והדבר גרם לשיתוק מוחלט של חיי הדת בלנינגרד . המאבק הנחוש של הדתיים למען זכויותיהם לא השיג את מטרתו . בסתיו 1940 לא נמצא בעיר אפילו רב אחד לעריכת החגים בבית הכנסת היחיד שנותר .

יחד עם הפעילים הדתיים נפגעו מהרדיפות גם פעילים לשעבר של המפלגה היהודית הקומוניסטית 'פועלי ציון' והארגון 'החלוץ', שבאוקטובר 1937 נשפטו למאסרים ארוכים . בין אמצע 1937 ותחילת 1938 עצרו סוכני נ.ק.ו.ד. גם את הנציגים האחרונים של התרבות היהודית בפטרבורג ובתוכם את ישראל צינברג . כל העצורים , החל ברבנים וכלה בקומוניסטים הואשמו בפעילות יהודית - לאומנית. חיסול המוסדות היהודיים הסובייטיים - סניף OZET בלנינגרד, הקולחוז היהודי בפרברי העיר , בית התרבות היהודי ובית הספר היהודי האחרון - התנהלו בד בבד עם עשיית שפטים בבית הכנסת בהבדל קטן, שבארגונים שחוסלו לא תמיד נרדפו עובדיהם .

כפי שסבר ש' אטינגר, יהודים היוו כמעט את הקבוצה היחידה שהרוויחה ממהפכת אוקטובר.⁷⁴ אם ניתן להתווכח עם הטענה הזו ביחס לכל היהודים , הרי שלגבי יהודי לנינגרד אפשר לומר, שהם אכן הרוויחו , מכיוון שהיו החלק המשכיל יותר של האוכלוסייה העירונית , שמבחינת חשיבותה הייתה במקום השני והיו מעורבים בתהליך העיור והסובייטיזציה יותר מהתושבים האחרים. הדבר התרחש הודות לתנאים היסטוריים מתאימים , שבהם היהודים מילאו את החלל החברתי, שנוצרה תוך כדי הקמת הסדר החברתי החדש . בשנות השלושים הורגש הרווח הזה במיוחד, בגלל ההעדפה שהעניק השלטון הסובייטי לאינטליגנציה החדשה , הדרושה למימוש תוכניות התיעוש והמירכוז של המדינה . תפקידם של היהודים בחיי לנינגרד עלה בהרבה על חלקם באוכלוסייה העירונית. יהודים תפסו מקום שני בתוך האינטליגנציה בתחומים של מדעים טכניים, מדעי הרוח, רפואה, משפטים, ספרות ומדע, במערכת ההשכלה, בניהול ובקרב הפקידות הסובייטית. חלקם של היהודים אימצו לעצמם עיסוק במקצועות החדשים , למרות ששיעורם בקרב הפועלים , שלא נדבר כבר על החקלאים , היה זעיר ביותר. יחד עם זאת עדיין תפסו היהודים מקום חשוב במבחר העיסוקים המסורתיים, כמו מסחר (משנות השלושים רק ממלכתית) וחייטות. אלפי יהודים הוסיפו להימלט מהסובייטיזציה התוקפנית מדי והעדיפו עבודה במלאכת יד בקואופרטיבים מאשר במפעלים ממלכתיים.

יהודי לנינגרד שילמו תמורת העמדה שהשיגו בחברה הסובייטית (במודע או שלא במודע) בוותור רכיבים הלאומיים , המשפחה היהודית, שפת האם, הדת והתרבות, האפשרות להביע את עצמם

בסוג כלשהו של חיים לאומיים . אולם אפילו אלה שוויתרו על כל קשר עם לאומיותם לטובת הזהות הרוסית והסובייטית נמצאו במחצית השניה של שנות השלושים בלתי רצויים לשלטון , שסיגל לעצמו קו חדש – שיקום הלאומנות הכלל-רוסית. לכן בלהט הטיהורים המפלגתיים והטרור נסתמנה המגמה לדחוק את רגלי היהודים מהאליטה השלטת של העיר , למרות שהשתייכותם למעמד הבינוני עדיין הבטיחה להם מרחב מחייה זמני . לשלטונות היה הרבה יותר קל לחסל את מי שהיו בלנינגרד במיעוט , דהיינו היהודים שלא רצו להיכנע לסובייטיזציה או לשלילת הזהות הלאומית שלהם , כלומר את הפעילים הדתיים ואת שאירי הפליטה של האינטליגנציה היהודית של פטרבורג. אלה ואלה חוסלו בסוף שנות השלושים. כפי שנראה בחלקו השני של הספר.

¹ ראו על כך: *Istoria sovetskoi politicheskoi tsenzury. Dokumenty i kommentarii*, Moscow 1997

² M. Heller & A. Nekrich, *Utopia in Power: A History of the USSR from 1917 to the Present*, Hutchinson 1985, p. 262

³ M. Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge (Mass.) 1959, pp. 104-105, 215

⁴ *Ocherki istorii Leningrada*, Vol. 4, Leningrad 1964, pp. 688, 698

⁵ 'Narodnoye obrazovanie', *Sankt-Peterburg, Petrograd, Leningrad: Entsiklopedicheskii spravochnik*, Moscow 1992. pp. 444-445; *Ocherki istorii Leningrada*, ibid, pp.690-691

⁶ שם, עמ' 700, 683

⁷ F. Perchenok, 'Akademia nauk na "velikom perelomie"', *Zvenia*, 1 (1991), pp.163-235

⁸ *Ocherki istorii Leningrada* (לעיל, הערה 6), עמ' 651.

⁹ Heller & Nekrich (לעיל, הערה 2), עמ' 278.

¹⁰ R. Conquest, *The Great Terror*, London 1968, pp.51-52

¹¹ שם, עמ' 53; *Leningradskaya pravda*, 20.3.1935

¹² G. Hosking, *A History of the Soviet Union*, London 1990, p.192

¹³ י' שושקוב, עובד פעיל של צ'קה. מתוך הכרטסת של אגודת 'ממוריאל', סנקט-פטרבורג, 1993. בתקופה זו פחת

מספר חברי המפלגה בברה"מ ב-36%. ראה Fainsod (לעיל, הערה 3), עמ' 223.

¹⁴ שם, עמ' 228.

¹⁵ Heller & Nekrich (לעיל, הערה 9), עמ' 269-268.

¹⁶ N.Vert, *Istoria sovetskogo gosudarstva*, Moscow 1995, p.263; Fainsod (לעיל, הערה 13) עמ' 114-115

¹⁷ B. Pinkus, 'Soviet Policy toward the Extraterritorial National Minorities...'

Minority Problems in Eastern Europe ..., Jerusalem 1988, p.50; B. Pinkus,

'The Extra-Territorial National Minorities ...', *Studies in Contemporary Jewry*, 3 (1987), p.93:

ראה גם: מ' בוכסוילר, הגרמנים האתניים באוקראינה לקראת מלחמת העולם השנייה, תל-אביב 1980;

B. Pinkus, I. Fleischhauer, *Die Deutschen in der Sowjetunion*, Baden-Baden 1987

M. Altshuler, 'Religion in the Soviet Union in the late 1930-s in the Light of Statistics', *Jews and* ¹⁸

Jewish Topics ..., 1(14), 1991, pp. 23-26;

על מספר קטן של דתיים בקרב היהודים מעידה גם חברותם ההמונית בברית האתאיסטים הלוחמים. בשנת 1929 היו בברית זו רק 500 פולנים, 2000 גרמנים ו-200,000 יהודים (ב' פינקוס, יהודי רוסיה וברית המועצות, תולדות מיעוט לאומי, באר שבע, 1986, עמ' 211)

R. Conquest (ed.), *Religion in the Soviet Union*, London – Sydney – Toronto 1968, pp. 28, 83 ¹⁹

²⁰ בשנים 1938-1939 נסגרו במוסקבה שני עיתונים בפולנית ועיתון אחד בגרמנית, ירד מספר הספרים שיצאו לאור

בשפה הפולנית (פינקוס, לעיל, הערה 17, עמ' 49). בספטמבר 1937 נתן העיתון *Leningradskaya pravda* אות לחיסול

העיתון הפיני היומי *Vapuas*, בית התרבות הפיני וסטודיו לתיאטרון שליחו (*Leningradskaya pravda*,

15.9.,17.9.1937)

אודות הפינים בלנינגרד ראו גם: L.V. Suni & E.S. Kiuru, 'Finny', *My zhyviom na odnoi zemle ...*,

St. Petersburg 1992, pp. 130-148; N. P. Ulianov, *Sudby uchitelei* : ראו:

Petrishule (1920-1930), *Nemtsy v Rossii: Ludi i sudby*, St. Petersburg 1998, pp. 196-209

²¹ הפרשי ההערכה נובעים מהנתונים המנוגדים. לפי המספר הכללי של אוכלוסיית לנינגרד בשנת 1933 הנתונים

נבדלים כמעט ב-150,000 איש ובשנת 1937 – ב-42,000. (*Vsesoyuznaya perepis naselenia 1937 g.*, Moscow)

pp. 69, 89, 166, 1991, נספח 1, טבלה 1)

²² 'Vsesoyuznaya perepis naselenia 1939', *RGAE* קובץ 1562, רשימה 336, תיק 305, דף 6.

²³ שם, תיק 304, דף 8, 45-49.

²⁴ נציין לשם השוואה, ש-71.4% של אוכלוסיית המחוז היו תושבי הכפרים.

²⁵ M. Altshuler, *Distribution of the Jewish Population of the USSR, 1939*, Jerusalem 1993, p.13

²⁶ *RGAE* (לעיל, הערה 22), שם.

²⁷ בסיפורה של ל' צ'וקובסקיה 'סופיה פטרובנה' נאמר, שבין 'אויבי העם שנחשפו' בלנינגרד היו לטבים ופולנים רבים

(ראו בקובץ: *Slepyashchaya tma*, St. Petersburg 1991, p.197)

²⁸ נתונים על מיעוטים לאומיים, ראה: N.Yukhneva, 'Peterburg-Leningrad – mnogonatsionalnyi gorod',

My zhyviom na odnoi zemle. Naselenie ... St. Petersburg 1992, p. 52

²⁹ *Sankt-Peterburg, Petrograd, Leningrad: Entsiklopedicheskiy spravochnik*, Moscow 1992, p. 445

³⁰ *RGAE* (לעיל, הערה 26), שם, דף 8.

-
- Leningradskaya pravda*, 31.1. 1934³¹
- Narod moi*, 17 (25), 1991³²
- RGAE* (לעיל, הערה 30), שם, דף 6, 8.³³
- שם, תיק 304, דף 8, 10-12.³⁴
- Leningradskaya pravda*, 12.12. 1934³⁵
- RGAE* (לעיל, הערה 33), קובץ 1562, רשימה 336, תיק 1155, דף 20, 24.³⁶
- שם, רשימה 906, תיק 183, עמ' 195.³⁷
- שם, עמ' 183, 195.³⁸
- שם, תיק 1155, עמ' 19-20.³⁹
- שם, דף 19-20.⁴⁰
- שם, דף 25-30.⁴¹
- שם, שם.⁴²
- שם, תיק 305, דף 30.⁴³
- Leningradskaya pravda*, 5.3.1938, 11.3.1938⁴⁴
- שם, 1.4.1933⁴⁵
- B.Ya. Koprziva-Lurie, *Istoria odnoi zhyzni*, Paris 1987, p. 166⁴⁶
- Leningradskaya pravda*, 30.12.1934⁴⁷
- ⁴⁸לאוניד זאקובסקי (1894-1938), שמו האמיתי גנריך שטוביס. משנת 1913 חבר המפלגה הבולשביקית, משנת 1917 עבד במוסד הכלל-רוסי לביטחון המדינה (V.Ch.K). מדצמבר 1934 – ועד ינואר 1938 – סגנו הראשון של שר הפנים וראש שירותי הביטחון של העיר מוסקבה ומחוז מוסקבה. מינואר 1938 – ראש שירותי הביטחון של מחוז לנינגרד. הוצא להורג בירייה ב- 29.8.1938. A.I. Kokurin & N.V. Petrov, *Lubianka, 1917-1960. Spravochnik*, 29.8.1938 (Moscow 1997, pp. 147-148)
- ⁴⁹מיכאיל ליטבין (1892-1938) נולד באזור זאבאיקליה במשפחה יהודית ענייה. סיים רק בית הספר היסודי. החל בשנת 1921 עבד בתחום האיגודים המקצועיים ובמוסדות המפלגה. מאוקטובר 1936 היה ראש מחלקת כוח אדם במשרד הפנים (נ.ק.ו.ד.). ממאי 1937 ועד ינואר 1938 – ראש המחלקה הסוית-פוליטית של נ.ק.ו.ד. בשנת 1938 – ראש הנ.ק.ו.ד. של לנינגרד. (שם; *Leningradskaya pravda*, 5.8.1989)
- V.I. Berezhev, *Piterskie prokuratory*, St. Petersburg 1998, pp. 160-176.
- ברז'קוב טוען שלפני שהתאבד שקל ליטבין את האפשרות של בריחה לפינלנד (עמ' 172).
- Leningradskaya pravda*, 11.11. 1989⁵⁰
- Berezhev (לעיל, הערה 51), עמ' 178, 180.⁵¹

- ⁵² ס' גוגלידזה (1901-1953) משנת 1921 עבד בוועדה הכלל-רוסית לביטחון המדינה (V.Ch.K). בין השנים 1934-1938 שר הפנים באזור הזאקאווקזיה. 14- בנובמבר 1938 ועד אפריל 1941 – ראש הנ.ק.וד. של לנינגרד. נעצר ביוני 1953 ונורה. (A.I. Kokurin, N.V. Petrov, *Lubianka, 1917-1960. Spravochnik*, pp. 44, 72, 73, 76, 77, 333. ברז'קוב (לעיל, הערה 49), עמ' 181-200.
- ⁵³ L. Dymerskaya, 'Zamechania k istorii ili istoria sotvorionnaya po zamechaniam', *Strana i mir*, 12 (1985); ibid, 1 (1986)
- ⁵⁴ *RGAE* (לעיל, הערה 43), קובץ 1562, רשימה 336, תיק 1155, דף 19-20.
- ⁵⁵ שם, דף 21-30.
- ⁵⁶ *TzGALIP* קובץ 258, רשימה 3, תיק 22, דף 2-6, 11, 13; תיק 23, דף 36, 38-39, 42, 43, 49, 77, 83, 87.
- ⁵⁷ *RGAE* (לעיל, הערה 54), קובץ 1562, רשימה 336, תיק 906, דף 183, 195.
- ⁵⁸ *Leningradskaya pravda*, 10.1.1933, 16.9.1937
- ⁵⁹ שם, 20.3.1935, 28.12.1933
- ⁶⁰ *Ocherki istorii Leningrada*, Leningrad 1964, Vol. 4, p. 833
- ⁶¹ *Leningradskaya pravda*, 5.11.1935
- ⁶² שם, 4.1.1934
- ⁶³ שם, 21.8.1937; 26.12.1937
- ⁶⁴ שם, 18.2.1938
- ⁶⁵ M. Altshuler, *Distribution of the Jewish population of the USSR 1939*, Jerusalem 1993, pp. 17-18
- ⁶⁶ *RGAE* (לעיל, הערה 95), קובץ 1562, רשימה 336, תיק 305, דף 8.
- ⁶⁷ שם. רשימה 20, תיק א72, דף 110.
- ⁶⁸ שם, תיק 72, דף 125, 114.
- ⁶⁹ י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך 7, תל-אביב תשל"א, עמ' 193-194. אודות צינברג ראו גם פרק 9.
- ⁷⁰ N.V. Yuhneva, 'Peterburg-Leningrad...' *My zhyviom na odnoi zemle...* St. Petersburg 1992, p. 54
- ⁷¹ ראה פרק 5.
- ⁷² איליה גינצבורג בן יעקב (1859 גרודנו – 1939 לנינגרד) פסל, פעיל ציבור יהודי. יוצר הפסל על גבי המצבה של המבקר ולדימיר סטאסוב, אנדרטות לגיאורגי פלחנוב ודמיטרי מנדלייב, פסלים של פיטר צ'איקובסקי, הבארוך הורציו גינצבורג, הפסל מארק אנטוקולסקי, ראש מפלגת הקאדנטים פאוול מיליוקוב ואחרים. מחבר ספר הזיכרונות 'מהעברי' (1924). ידוע שבזמן כתיבת המאמר האמור היה גינצבורג בן 75.
- ⁷³ *Leningradskaya pravda*, 5.11.1934
- ⁷⁴ ש' אטינגר, 'רוסיה והיהודים – ניסיון של סיכום היסטורי', גשר, 1 (1971), עמ' 18.